

इतिहास संशोधक

डॉ. अनिल कठारे

गौरव ग्रंथ

: संपादक :

डॉ. शिवाजी गाढे
डॉ. वसंत कदम
डॉ. सुरेश नांदे

आमचे मार्गदर्शक आदरणीय प्रो.डॉ. अनिल कठारे सर यांच्यावर प्रकाशित होणारा गौरव ग्रंथ म्हणजे त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाचा आलेख आहे. इतिहासकार, इतिहास संशोधक, इतिहास लेखक, किंवा इतिहासाचा हाडामासाचा शिक्षक म्हणून त्यांच्या संदर्भात लेखन करीत असतांना खुप कठीण वाटते. कारण त्यांनी इतिहासपूर्व कालखंडापासून ते आधुनिक कालखंड, MPSC, UPSC, तसेच जागतिक घडामोडींच्या इतिहासापर्यंत प्रचंड मोठ्या प्रमाणात संशोधन करून अभ्यासपूर्ण लेखन केले. त्यांनी त्या अनुषंगाने असंख्य पुस्तके प्रकाशित केली. त्यांच्या लिखाणाच्या संदर्भात लिखान करीत असताना मला त्यांना एखाद्या विषयात बंदिस्त करता येणार नाही, तरी पण त्यांनी मला मराठ्यांच्या इतिहासावर संशोधन मार्गदर्शक म्हणून मार्गदर्शन केले. त्यामुळे स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठाने मला विद्यावाचस्पती ही पदवी बहाल केली. मी सरांच्या मार्गदर्शनाखाली संशोधन करीत असतांना मराठ्यांच्या इतिहासावर सरांचा सखोल अभ्यास असल्याचा मला परिचय आला. त्यांचा अभ्यास आणि त्यांनी केलेले संशोधन माझ्या संशोधनासाठी मला अत्यंत मोलाचे आणि दिशादर्शक ठरले. सरांचा मराठ्यांच्या इतिहासावर प्रचंड अभ्यास आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे त्यांच्या संशोधनाची आणि लिखाणाची सुरुवातच मराठ्यांच्या इतिहासापासून झाली, म्हणूनच मी मराठ्यांचा इतिहास व संशोधन हा विषय त्यांच्यावर प्रकाशित होणाऱ्या गौरवग्रंथासाठी निवडलेला आहे.

इ.स. १६३० ते इ.स. १८१८ हा कालखंड मराठ्यांच्या इतिहासाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. सतराव्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी दिल्लीचे मुघल आणि विजापुरची आदिलशाही या मुस्लीम सत्तांशी तसेच विदेशी सत्तांशी प्रदिर्घ लढा देऊन महाराष्ट्रात स्वराज्याची स्थापना केली, हे स्वराज्य मराठा राज्य म्हणून प्रसिद्धीस आले. मराठा राज्याच्या कालखंडाचे विभाजन शिवकाळ इ.स. १६३० ते इ.स. १७०७ आणि पेशवेकाळ इ.स. १७१३ ते इ.स. १८१८ अशा दोन कालखंडात करण्यात येते. शिवकाळात राज्याचे सर्वेसर्वा छत्रपती होते, तर पेशवेकाळात राज्याचे सर्व अधिकार पेशव्यांकडे होते. प्रो.डॉ. अनिल कठारे सरांनी त्यांच्या संशोधनाची सुरुवातही मराठ्यांच्या इतिहासापासूनच केली. त्यांनी शिवकाळ व पेशवाईतील महारांचा इतिहास हा विषय संशोधनासाठी घेऊन विद्यावाचस्पती ही पदवी संपादन केली. यानंतर आपल्याच संशोधनावर त्यांनी शिवकाळ व पेशवाईतील महारांचा इतिहास हा ग्रंथ वाचकांसाठी

प्रकाशित केला. पुढे या ग्रंथास महाराष्ट्र शासनाकडुन इ.स. २००२ मध्ये राज्य पुरस्कार मिळाला. त्यांनी मराठा कालखंडातील सामाजिक, धार्मीक, आर्थीक, सांस्कृतीक आणि प्रशासकीय परिस्थितीचा सखोल अभ्यास केला, मराठ्यांच्या इतिहासाचा अभ्यास करत असतांना त्यांनी अनेक शोधनिबंध लिहिले, त्यांत काही शोधनिबंधाचा उल्लेख अचक्र करावा लागतो. त्यांनी मराठेकालीन सरकारी अधिकारी आणि त्यांचे गैरवर्तन, मराठेकालीन पाटील, शिवकालीन महाराची दिव्ये, मराठेकालीन ग्राम प्रशासनात कुलकर्ण्यांची भूमिका, मराठेकालीन महार-मांग संबंध व संघर्ष, शिवकालीन महारांचा लष्करी इतिहास, मराठेकालीन कुलकर्णी, स्वराज्य उभारणीत महार लोकांचा सहभाग, मराठा कालखंडातील ग्राम प्रशासन व्यवस्था, शिवकाळातील महारांचे हक्क व मानपान, पेशवेकाळातील महार लोकांनी रणांगणावर गाजविलेले शौर्य, मराठेकाळातील ग्राम प्रशासनात पाटलांचे भूमिका, शिवकालीन अंधश्रद्धा, इत्यादी शोधनिबंध लिहिले. इथेच त्यांचे मराठ्यांच्या इतिहासावर लेखन थांबले असे नाही, तर त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी, संशोधन करण्यासाठी संशोधन मार्गदर्शक म्हणून मार्गदर्शन करीत असतांना त्यांच्या अनेक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली मराठ्यांच्या इतिहासाच्या विविध पैलूवर, घटकांवर वेगवेगळे विषय देऊन संशोधन पुर्ण केले. माझे सुद्धा मराठ्यांच्या इतिहासावर संशोधन झाले. हे संशोधन करीत असतांना सरांच्या अभ्यासाचा आणि त्यांनी केलेला संशोधनाचा मला खुप मोठा फायदा झाला. माझ्या माहितीप्रमाणे इ.स. २०१० नंतर मात्र त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासावरील संशोधनाकडे आणि अभ्यासाकडे दुर्लक्ष केल्याचे वाटते. तसेच सरांनी ज्या पद्धतीने प्राचीन भारत, मध्ययुगीन भारत, मराठवाड्याचा इतिहास, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, आधुनिक भारताचा इतिहास आणि जागतिक घडामोडींचा इतिहास इत्यादी. जसे टेक्टबुक विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमावर पुस्तके लिहिले त्या पद्धतीने त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासावर, मराठ्यांचा इतिहास असा ग्रंथ लिहिलेला नाही. जरी मराठ्यांच्या इतिहासावर क्रमिक लिहिले नसले तरीही मराठ्यांच्या इतिहासावर त्यांनी खुप मोठ्याप्रमाणात अभ्यास आणि संशोधन केले हे स्पष्ट होते. मराठ्यांचा इतिहास हा त्यांचा आवडीचा आणि संशोधनाचा विषय होता, म्हणून मराठ्यांच्या इतिहासाचे संशोधन, अभ्यासक आणि संशोधक मार्गदर्शन म्हणून त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

या शिवाय सरांच्या विषयी काही आठवणी, त्यांचे विचार, त्यांचा माझ्या वाट्याल आलेला सहवास लेखनीच्या रुपाने प्रगट करीत असतांना मला आनंद होत आहे. आदरणीय सरांच्या मार्गदर्शनाखालील अनेक विद्यार्थ्यांनी संशोधन केले, अनेक विद्यार्थ्यांनी M.Phil, Ph.D झाले, परंतू सरांचे आणि माझे गुरू-शिष्याचे नाते फार वर्षांचे आहे. इतिहास संशोधक डॉ. अनिल कठारे गौरव ग्रंथ / १८६

कारण मी सरांचा बी. ए चा विद्यार्थी आहे. सरांचा आणि माझा परिचय सन १९९६-९७ मध्ये झाला. मी त्यावेळी श्री शिवाजी कॉलेज मध्ये बी. ए. प्रथम वर्षात शिक्षण घेत होतो. सतत ३ वर्षे सरांच्या सहवासात त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली माझे पदवी पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण झाले हे शिक्षण घेत असतांना मी आणि माझ्या काही वर्गीमित्रांनी तीन वर्षात सरांच्या एकही तास चुकविला नाही. एखाद्या दिवशी सरांची तासिका झाली नाही तर आम्हाला काहीतरी विसरल्यासारखे, आपण आज काही शिकलो नाही असे वाटायचे. विशेषतः इतिहासाच्या प्रत्येक पेपरवर सरांचा सखोल अभ्यास होता. मला आवर्जून सांगावेसे वाटते की, सर तीन वर्षात एकदाही क्लासवर पुस्तक घेऊन आले नाहीत किंवा त्यांनी पुस्तक समोर ठेऊन शिकविले नाही. Reference Book आणले असले तरी ते बाजूला ठेवायचे आणि लेक्चरला सुरुवात करायची. आपण मागच्या दिवशी विद्यार्थ्यांना काय शिकविले, कुठपर्यंत शिकविले, एखादा चाप्टर, टॉपीक, पाईट किंवा प्रश्न शिकवित असतांना त्यांतील किती सब पाईट झालेले आहेत. हे सरांच्या तंतोतंत लक्षात राहत होते. क्लासमध्ये आल्याबरोबर सर पुढचा भाग घ्या लिहून असे म्हणायचे आणि लिहून देण्यास सुरुवात करायचे. लेक्चर घेत असतांना एखादा जनरल किंवा वेगळा विषय त्यांनी काढून कधीच वेळ काढून नेला नाही किंवा टाईमपास केला नाही. प्रत्येक चाप्टर, त्यावर विचारले जाणारे प्रश्न, प्रत्येक प्रश्नाची प्रस्तावना, पाईट, सबपाईट, शेवटी सारांश सहीत सांगायचे. त्यामुळे आम्हाला सरांच्या विषयाची म्हणजेच इतिहास विषयाच्या अभ्यासाची नोट्स काढण्याची कधीच गरज वाटली नाही. सर वर्गात शिकवित असतांनाच तो पाठ आम्हाला समजायचा. सरांच्या ज्ञानाचा त्यांच्या बुद्धीचा आम्हाला हेवा वाटायचा. त्यांना एखादा प्रश्न विचारला तर ते उत्तर तर सांगायचेच पण परत म्हणायचे या इतिहासाच्या पुस्तकातील ह्या-ह्या पेजवर, पेज क्रमांकावर हा संदर्भ आहे. इतका सुक्ष्म अभ्यास सरांचा होता. त्यांच्या शिकवीण्यामुळे आम्हाला इतिहासाविषयी आवड निर्माण झाली. त्यामुळे पुढे आम्ही पदव्युत्तर वर्गासाठी इतिहास विषय निवडला. याचे सर्व श्रेय त्यांनाच द्यावे लागते. सर प्रत्येक विद्यार्थ्याला समजुतदारपणे त्यांना समजेल अशाच पद्धतीने सांगायचे आणि विशेषतः रस्त्यावर भेटल्यावरही काही प्रश्न विचारले तरी त्यांना कधीच राग आला नाही. अगदी हसत-हसत विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नाचे ते निरसन करायचे. सरांच्या बाबतीत एक अवर्जून सांगावेसे वाटते की, सर क्लासमध्ये अगदी वेळेवर यायचे. क्लासवर येण्यासाठी त्यांनी कधीच उशिर केला नाही. त्यांचे क्लासमधले अनुभव सांगितले तर लिहण्यासाठी पेजही पुरणार नाहीत असे अनुभव आहेत. तरीपण एक अनुभव व्यक्त केल्याशिवाय राहावत नाही. जागतीक घडामोडींचा इतिहास शिकवत असतांना फ्रान्सचे सम्राट सोळाव्या लुईची अॅक्टिंग सर खुपच भारी करायचे आणि

आम्ही खुप हसायचो, सर निराशावादी कधीच नव्हते. ते आशावादी विचार सांगून
 विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देत. त्यांनी मला पुढील शिक्षणासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे
 मी एम.ए. इतिहास या विषयात करावयाचे ठरविले आणि स्वामी रामानंद तीर्थ महाविद्यालय,
 अंबाजोगाई येथे पदव्युत्तर शिक्षणासाठी प्रवेश घेतला. सरांनी सांगितले की, तिथे माझ्या
 ओळखीचे प्रोफेसर डॉ. साहेबराव गाठळ सर आहेत. काही काळजी करू नका. मी
 त्यांना सांगेन तुम्ही जावून तेथे प्रवेश घ्या काही अडचण आली तर मी आहेच असं
 सांगितले. सरांच्या कॉलेजला एम.ए. इतिहास हा विषय अनुदानित आहे. परंतु येथे प्रवेश
 घेतला नाही म्हणून ते कधीच रागावले नाहीत किंवा त्यांनी कधी आम्हाला तसे जाणवू
 दिले नाही. त्यावेळेस तर हा विचारही मी केला नाही. यावरून सरांची महानता लक्षात
 येते. मी तेथे गेल्यावर काही प्रमाणात सरांचा सहवास कमी झाला, परंतु सर जरी तेथे
 आम्हाला शिकविण्यासाठी नसले तरी सरांची पुस्तके आमच्या सोबत मार्गदर्शकच म्हणून
 होते. त्यांच्या पुस्तकाची खुप मोठी मदत आम्हाला झाली. एम.ए. इतिहास पूर्ण झाल्यानंतर
 सरांना भेटण्यासाठी गेलो. आमच्या विषयी सरांच्या मनात पूर्वी जितकी आपूलकी होती,
 तितकीच आपूलकी कायम होती. त्यावेळेस त्यांनी सांगितले आता नेट सेट परिक्षेचा
 अभ्यास करा. जमलेतर कुठेतरी तासिका तत्वावर रूजू व्हा. त्यांचा हा सल्ला अत्यंत
 मोलाचा ठरला. सन २००१ मध्ये नांदेड जिल्ह्यात मुदखेड, हिमायतनगर, अर्धापूर आणि
 उमरी अशा चार तालुक्याच्या ठिकाणी नविन महाविद्यालये सुरू झाली. सरांनी
 सांगितल्याप्रमाणे कोणताही विचार न करता हिमायतनगर येथे हुतात्मा जयवंतराव पाटील
 महाविद्यालयात तासिका तत्वावर मी रजू झालो ते केवळ प्राध्यापक डॉ. अनिल कठारे
 सर यांच्यामुळेच. एकुणच, खऱ्या अर्थाने माझ्या जीवनाला कलाटणी मिळाली. पुढे
 दोन वर्षे विनावेतन काम केले. कुठेही आशेचा किरण दिसत नव्हता, तिसऱ्या वर्षाच्या
 सुरुवातीला मी सरांकडे पुन्हा त्यांचा वेळ घेऊन त्यांच्या घरी गेलो आणि तासिका
 तत्वावरील नोकरी सोडण्याचा विचार त्यांना सांगितला, त्यावर सर म्हणाले नोकरी
 सोडून काय करता निराश होऊ नका. जेथे आहात तेथेच रहा, दुसरीकडे तुम्हाला काही
 कायम नोकरी आहे का? नाही. मग जे आहे ते का सोडता? तेथेच करत रहा, काहीनाकाही
 होईल. नेटसेटचा अभ्यास करत रहा. त्याच कॉलेजमध्ये तुमचे काम होईल, आपल्या
 विषयामध्ये नेट सेट पात्रताधारक मुले कमी आहेत. काही तरी होईल हातचं सोडून
 पळत्याच्या मागे नको अशा पद्धतीने त्यांनी सकारात्मक मार्ग दाखविला. योग्य मार्गदर्शन
 आणि योग्य दिशा दिली म्हणूनच मी आज हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालयामध्ये
 पदवी व पदव्युत्तर इतिहास विभाग प्रमुख पदावर कार्यरत आहे.

काही माणसांच्या करणी आणि कथनीमध्ये फरक असतो. बोलतात त्यापद्धतीने कृती करत नाहीत आणि कृती करतात त्यापद्धतीने बोलत नाहीत. परंतू सरांच्या बाबतीत जे बोलतात ते करतात. मला सरांनी सन २००१ मध्येच सांगितले होते. तुमची पीएच.डी. माझ्या मार्गदर्शनाखाली होईल. सन २००२ मध्ये स्वातंत्र्य सेनानी हुतात्मा जयवंतराव फटील हा विषय घेऊन स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठात त्यांच्याच मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी साठी रजिस्ट्रेशन केले, परंतू काही कारणास्तव माझे रजिस्ट्रेशन रद्द झाले. पुन्हा सन २००६ मध्ये सरांनी मला बोलावून घेऊन रजिस्ट्रेशन करण्यास सांगितले, त्यांच्या मार्गदर्शनामुळेच सन २००९ मध्ये पीएच.डी ची पदवी मला प्राप्त झाली. पीएच.डी. प्रवेशानंतर तीन वर्षांच्या कालावधीत त्यांनी कधीच माझ्याकडे वेळ नाही, या रविवारी येवू नका, मी कंधारमध्ये नाही, असे कधीच म्हणाले नाहीत किंवा कोणते कारण सांगुन त्यांनी टाळाटाळ केली नाही किंवा मी तुम्हाला वेळ देऊ शकत नाही असे कधीच म्हणाले नाहीत. सरांच्या राहत्या घरी पुस्तकांची मोठी लॅब आहे. सरांचे घर म्हणजे ग्रंथालय आहे. त्यांच्या घरच्या ग्रंथांचा आणि साधनांचा मला खुप मोठ्याप्रमाणात फायदा झाला. तसेच माझे संशोधन कार्य सुरू असतांना अनेक ठिकाणी प्रवास करावा लागला. प्रवासासाठी सरांनी स्वतःची गाडी घेऊन स्वतः ड्रायव्हिंग केली त्यामुळे त्यांना खुप त्रास झाला. परंतू तुमच्यामुळे मला त्रास झाला असे ते कधीच म्हणाले नाहीत.

सरांचे राहणीमान अगदी साधे. पण सुरूवातीपासूनच टापटीप राहणीमान. सुरूवातीला आम्ही कॉलेजला असतांना सर कॉलेजला ATLAS सायकलवर अगदी रुबावात यायचे. त्यांची सायकलही निटनिटकी, सायकलला आरसा, बेल असायची एकदम दररोज नवीनच दिसायची, जशी आज ते मारोती स्वीफ्ट ठेवतात. परंतू सरांच्या स्वभावाचा अंदाज मात्र आजतागायत लागलेला नाही, यावरून मला असे वाटते की गुरू तो गुरूच असतो. सरांनी उन्हाळ्यात डोक्याला कधीच रुमाल बांधला नाही आणि हिवाळ्यात कधीच स्वेटर घातले नाही. त्यांनी बालपणीच्या आणि कॉलेजच्या जिवनातील खुप आठवणी, त्यांचे लहानपणीचे दिवस मला सांगितले. त्यांच्या आठवणीतून बरेच काही शिकण्यासारखे आहे. अगदी गरीब हालाखीच्या कुटूंबात जन्माला येऊन परिस्थितीशी संघर्ष करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठातून एम.ए इतिहास विषयाचे शिक्षण सरांनी पूर्ण केले. हे शिक्षण घेत असतांना त्यांनी अक्षरशः बाहेर बांधकामावर मिस्त्रीच्या हाताखाली काम केले, एवढेच नाही तर मिळेल ते काम करीत असत. त्यांनी मजुरी करून शिक्षण पूर्ण केले हे सत्य आहे. आई काम करून मारोती साठे या शेतकऱ्याच्या वाड्यातून भाकरी भाजी आणायची आणि आम्ही ते खायचो. असे सरांनी सांगितले.

वेळप्रसंगी मृत जनावरांचे मांसही खाल्ले असे सरांनीच सांगितले, सर आज महाराष्ट्रातील
एक नामवंत इतिहास लेखक आहेत. एक इतिहास संशोधक, इतिहासकार म्हणून
विद्यापीठांमध्ये वेगवेगळ्या पदावर कार्यरत आहेत. यशाकडे जाणारे मार्ग खरतड असतात.
त्यांनी खरतड परिस्थितीवर मात करून हे सर्व काही मिळविले. त्यांच्या विपरीत
लिहिण्यासारखे खुप काही आहे. परंतू काही मर्यादा आहेत. लेखनीच्या माध्यमातून
शब्दांना पूर्णविराम देत असतांना हे सांगितले पाहिजे की, शब्दरूपाने मला भायना
व्यक्त करण्याची संधी या गौरव ग्रंथाच्यारूपाने मिळाली. त्याबद्दल मी संपादक मंडळाला
मनापासून स्वागत करतो.

डॉ.कदम वसंत व्यंकटराव

इतिहास विभाग प्रमुख,

हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय,

हिमायतनगर, नांदेड.